https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.202
УДК 321.74(477)

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

ЯК ДОПИТЛИВИЙ ЮНАК ІЗ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ УСВІДОМЛЮВАВ, ЩО ЖИВЕ У СПОТВОРЕНОМУ СВІТІ

Рецензія на книгу: Турченко Федір. Перед викликами епохи: Спогади історика

Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.

Прочитав ці спогади з великим інтересом, тому що ми з Федором Турченком за останні три з половиною десятиліття просувалися у житті паралельними курсами: я у столиці, а він на Слобожанщині та у Запоріжжі. Проте не ця суто особиста обставина спонукає мене звернутися через «УІЖ» до громадськості з відгуком. Ця книжка є вагомим історіографічним явищем і заслуговує на те, щоб в оцифрованому вигляді з'явитися на вебпорталі Інституту історії України НАН України та на персональній сторінці автора в academia.edu. На жаль, сучасні видатні історики (а Ф. Турченко заслуговує такої характеристики) жалкують витрачати час на фундаментальний аналіз власної діяльності на зламі епох.

Цитування: Кульчицький С. Як допитливий юнак із радянської України усвідомлював, що живе у спотвореному світі [Рец. на кн.: Турченко Федір. Перед викликами епохи: Спогади історика. Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 202—208. https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.202

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Натомість протилежну картину спостерігаємо на попередньому зламі епох, коли інтелектуали часів Української революції 1917—1921 рр. опинилися в еміграції та зайнялися своїми споминами. Опубліковані за межами радянської України, вони стали вагомим внеском у наше розуміння Визвольних змагань українського народу.

В післямові до спогадів Ф. Турченко порівнює ставлення до України з боку дореволюційних і радянських завойовників із політикою путінської Росії в таких виразах: «У XVII столітті російські царі, приєднавши Україну, залишили їй на деякий час гетьманське управління і внутрішню автономію. Після поразки Української революції 1917—1921 рр. більшовики погодилися на створення квазідержавної структури — Української РСР, визнавши українців (також на певний час!) окремою нацією з їхньою історією, мовою і культурою. Рашистський режим у 2022 році забирав в українців на окупованій території все і негайно — і державу, і мову, і культуру, і історію, і національність. Отже, проблема виживання українців набула екзистенціального характеру» [С. 382].

Повномасштабне вторгнення В. Путін здійснював під гаслом «українці та росіяни — один народ». Він претендував на «відновлення» міфічної «Новоросії», до якої включав десять областей Лівобережної та Південної України. Керуючись досвідом, набутим під час анексії Криму, очільник країни-агресорки сподівався, що забезпечить нейтралітет Заходу. У меморандумі російського МЗС президентові США Дж. Байдену і генеральному секретареві НАТО Є. Столтенберґу від 17 грудня 2021 р. висловлювалися «побоювання» щодо «погіршення відносин», здатне «призвести до застосування ядерної зброї». Реакція населення створюваної «Новоросії» на вторгнення, як запевняла московська агентура, була б позитивною. Вона вкладала десятки мільярдів доларів у створення «п'ятої колони», нібито спроможної придушити опір агресії та організувати звичний із радянських часів «одобрямс» параду російської армії на Хрещатику. Це мало б заспокоїти керівників країн Заходу, якби погроза ядерною війною не спрацювала.

Натхненники прискореного розв'язання «українського питання» воєнним способом одержали протилежний своїм очікуванням результат. Вони назавжди, як здається, перервали насаджувані століттями штучні зв'язки між українським і російським народами, закрили для Росії наявне з часів Петра I «вікно в Європу» й заштовхнули Україну в антипутінську коаліцію подібно до того, як А. Гітлер заштовхнув свого подільника Й. Сталіна в коаліцію демократичних держав Заходу. Звинувачувати цих натхненників в авантюризмі чи

бездарності не доводиться. Вони краще, ніж будь-хто в Україні, враховували ступінь інфікованості українського суспільства колосальним російським впливом, який за десятиліття незалежності не зменшився, хоч набув більш замаскованих форм. Після двох років повномасштабної російсько-української війни важко сумніватися в кінцевій перемозі ЗСУ та «об'єднаних націй», які тепер функціонують у вигляді регулярних сесій «Рамштайну». Однак Україні доведеться й далі жити з небезпечним північним сусідом — такою є геополітична реальність. Тому у відносинах із Росією важливо взяти вірний курс. Ідеться насамперед про запобігання негативного впливу тоталітарної Росії на демократичне українське суспільство.

Спогади Ф. Турченка особливо актуальні завдяки тому, що впродовж багатьох десятиліть у них простежується той замаскований вплив на події в Україні, який давав підстави російським політтехнологам та їхнім керівникам мріяти про парадний марш армії РФ Хрещатиком. Війна звела той вплив на манівці, але він нікуди не подівся через те, що перетворення пострадянської олігархічної України на європейську демократичну державу ще не завершилося.

Я вже зазначав, що ми з Федором Турченком ішли по життю паралельними курсами. Обидва народилися й виховувалися як «радянські люди»: він — на Слобожанщині, я — в Одесі, тобто на територіях, які у Кремлі вважалися особливо придатними для перетворення на «Новоросію». Однак при вступі в доросле життя між нами виявилася істотна різниця. Мова не про різницю у віці (хоч він на десяток років молодший за мене) — йдеться про перспективи, які відкривалися перед нами.

Переходячи на 3-й курс історичного факультету в Одеському держуніверситеті, з якого починалася спеціалізація, я попросив дати мені недосліджену тему, яку міг би розробляти в наступні три роки на місцевих архівах. Одержав «Залізничне будівництво на Півдні Росії», внаслідок чого потрапив на кафедру історії України. Цієї історії я не знав, адже у школі та на перших курсах вишу стикався тільки з історією СРСР, яка фактично була історією Росії. Після університету мріяв потрапити в аспірантуру Ленінградського відділення академічного Інституту історії СРСР та отримати в ньому постійну роботу. Коли виникла можливість після двох років обов'язкового стажу, здобутого в Одеському обласному архіві, претендувати на аспірантуру, Інститут історії СРСР в Москві не дав таку вакансію відділенню в Ленінграді. Довелось їхати в Інститут економіки АН УРСР у Києві, де я захистив кандидатську дисертацію, присвячену залізничному будівництву в дореволюційній Україні. Внаслідок цих двох випадкових, по суті, подій — потрапляння на кафедру історії України та відсутності вакансії в Ленінграді — перспектива перетворитися на російського вченого для мене закрилася. Тепер доводиться згадувати її з невимовним жахом. Зрозуміло, в Києві я залишався спочатку цілком індоктринованою людиною. В різні часи довелося пережити три глибинних світоглядних злами: під впливом XX з'їзду КПРС, горбачовської «перебудови» та «гібридної війни» і вторгнення російських військ в Україну.

Порівнюючи розповідь про юність Ф. Турченка зі власними спогадами, я зробив висновок про те, наскільки динаміка епохи позначилася на світовідчутті двох однаково індоктринованих юнаків. Моє громадянське визрівання припало на епоху пізньої сталінщини, його — на період «відлиги».

Батька я ніколи не бачив, він був репресований через кілька місяців після мого народження. Бабуся, яка виховувала мене, підмінила його в розповідях про мою біографію своїм сином, котрий служив в армії та загинув під час захоплення Криму вермахтом. Вона ніколи не розповідала мені про свого чоловіка, мого діда, який помер навесні 1933 р. Вивчаючи Голодомор упродовж багатьох років, я зрозумів за опосередкованими даними, що він пішов із життя від голоду. У хижі роки пізньої сталінщини між поколіннями (за винятком західних областей) існував бар'єр. Батьки не розповідали дітям про те, що бачили на власні очі: «Великий голод», «Великий терор», трагедію війни, яку іменували «Великою Вітчизняною»... Дитина могла при чужих людях повторити сказане, а «органи» всюди мали «очі та вуха».

Тим часом Ф. Турченко згадує як про щось цілком звичайне, що його матір розповідала дітям про Голодомор [С. 29]. Ця трагедія залишалася забороненою темою, але бар'єр між поколіннями поволі зникав. Припинення масових репресій після XX з'їзду КПРС розв'язало людям язики. Згадуючи шкільні роки, Ф. Турченко розповідає, що він з особливим інтересом вслуховувався в розмови колишніх фронтовиків: «У моїй свідомості виникала паралельна реальність, яка суперечила побаченому в фільмах, прочитаному в книгах і почутому в школі» [С. 31]. Певну роль у формуванні його світобачення відігравало захоплення конструюванням детекторних радіоприймачів. Це давало можливість слухати зарубіжні «радіоголоси» [С. 26]. Свій нарис про шкільні роки він завершую реченням про вступ на історичний факультет Харківського держуніверситету з таким мотивуванням: «Я сподівався дізнатися, "що не так" у нашому суспільстві» [С. 42].

У Харкові Федір Григорович «потрапив до рук» Івана Рибалки, який завідував кафедрою історії України та працював першим проректором університету. І. Рибалка тримав зв'язок з Інститутом історії АН УРСР і товаришував із Пантелеймоном Гудзенком, у відділ якого я прийшов після Інституту економіки. Покладаючись на багаторічні контакти з Іваном Климентійовичем, можу засвідчити, що цей харківський учений у ті часи був найбільш кваліфікованим фахівцем зі справжньої історії України серед університетської професури. Визначаючи його вплив на свій світогляд, Ф. Турченко зауважує: «Я зрозумів, що Україна має повноцінну історичну науку, що віддзеркалює складні перипетії боротьби за національне самозбереження, яка органічно вписувалася в загальноєвропейський історичний процес» [С. 65].

Навчаючись у Харкові, Ф. Турченко зрозумів, «що не так» у радянському суспільстві. Допомогло знайомство з лібералізованими зразками літератури доби «відлиги», підпільними творами «сам-» і «тамвидаву», прослуховування радіопередач із вільного світу. Відчуваючи небезпеку життя у спотвореному

світі російсько-радянського комуносоціалізму, студент на людях поводився обережно, але все ж не оминув уваги університетських сексотів. Украдений ними щоденник із критичними оцінками придушення «Празької весни» перекрив йому шлях до університетської аспірантури. Після завершення навчання Ф. Турченко три роки працював учителем історії у с. Терни на Сумщині. Тільки восени 1973 р. І. Рибалці вдалося зарахувати його аспірантом на свою кафедру. Він устиг захистити кандидатську дисертацію, проте після усунення І. Рибалки з керівної посади в університеті змушений був шукати роботу за межами Харкова. Від грудня 1976 р. розпочалася запорізька сторінка його життя, яка триває досі.

У 1988 р. Ф. Турченко захистив докторську дисертацію у спеціалізованій раді Інституту історії АН УРСР. Ішов четвертий рік горбачовської «перебудови», але дисертація мало відрізнялася від його попередніх публікацій «застійного» часу, про що він відверто каже: «Писати інакше — означало завідомо наражатися на неприємності. Були випадки, коли колег-істориків за найменший відхід від "єдино правильного" вчення позбавляли роботи чи навіть ув'язнювали за звинуваченням у всіляких "ізмах"» [С. 174]. Власне, і я в рецензії на опубліковану 1987 р. монографію, яка послужила основою дисертації Ф. Турченка, цілком позитивно відгукнувся в журналі «Архіви України». Не знаю прикладів ув'язнення істориків за небажані «-ізми» під час задекларованої М. Горбачовим «гласності». Та не підлягає сумніву, що ми з Ф. Турченком, переживаючи глибокий світоглядний злам, не наважувалися йти проти усталеної думки переважної більшості істориків та їх компартійних кураторів. Інша річ, що ми прагнули переконати колег по цеху в необхідності відмовитися від фальсифікованої історії України, спираючись на нерадянські авторитети. Я можу згадати свою участь у публікації 1-го тому Винниченкового «Відродження нації» журналом «Наука і суспільство» або книжки канадця О. Субтельного «Україна. Історія». Ф. Турченко відразу після захисту докторської дисертації почав публікацію науково-популярних праць, які розвінчували фальсифікаторські потуги пропагандистів «радянського способу життя».

Вершиною горбачовської «перебудови» стала здійснена 1988 р. конституційна реформа. Вона розірвала зв'язок, який завжди існував, між непозначеною в конституціях диктатурою компартійних установ і позначеною в них владою радянських органів. У ситуації глибокої кризи суспільно-політичного режиму й соціально-економічного ладу номенклатура погодилася на реформу, сподіваючись спокійно пересісти з партійних крісел у радянські, як це завжди бувало. Однак вона не врахувала, що реформа зробила радянські органи, які обиралися населенням, суверенними. Тим часом ліквідація партійної диктатури унеможливила формування персонального складу радянських органів. Вільні вибори 1990—1991 рр. показали, що суспільство теж недооцінило зникнення компартійної вертикалі влади, і в радянські органи було обрано переважно комуністів. Однак у 1991 р. номенклатура вже зрозуміла свою помилку і зробила спробу через усунення М. Горбачова ліквідувати наслідки кон-

ституційної реформи. Цим пояснювався путч найближчих співробітників генерального секретаря ЦК КПРС і першого президента СРСР, який спалахнув 19 серпня 1991 р.

У спогадах Ф. Турченка є звіт про те, як зустріли спробу перевороту 19—21 серпня у Запорізькій обл. Надаючи цій проблемі особливе значення, вчений у 2011 р. присвятив їй свою книжку «ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя». Сформульований у споминах висновок звучить так: «Хоча до заколоту ДКНС (українізована абревіатура путчу — *С. К.*) за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради — члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності» [С. 195].

Звертаючись до наслідків путчу у спогадах, опублікованих 2023 р., Ф. Турченко стверджує, що в 1991 р. він не мав ілюзій щодо непростого майбутнього України: «Вже тоді, спостерігаючи ситуацію в області, мені стало ясно, що свій історичний шанс Україна у серпні 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той обмежений інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні» [С. 198].

Мені здається зайвим перераховувати персональні досягнення Ф. Турченка за 32 роки роботи у Запорізькому університеті та в органах місцевого самоуправління. Вони відомі громадськості й детально викладені в його спогадах. Варто лише згадати головне, що турбує автора: «Не дає спокою питання, чому нам не вдалося уникнути війни. Які обставини внутрішньоуправлінського життя дали Путіну підставу для висновку, що Україну можна швидко і без особливого напруження перемогти?» [С. 383].

Ф. Турченко відповідає на поставлене запитання з усією відвертістю. Перелічуючи вияви антидержавних настроїв із боку впливових осіб, із чим йому довелося зустрітися за роки незалежності, він приділяє особливу увагу В. Богуслаєву — керівникові та власникові «Мотор-Січ». Як зазначав Федір Григорович, «це підприємство, яке годує пів міста... За багато років жодне призначення на значні посади в місті та області не відбувалося без "благословення" В. Богуслаєва» [С. 386].

Вже після 10 жовтня 2022 р., коли рашисти розпочали масовані атаки на енергетичну інфраструктуру українських міст, В. Богуслаєв виступив на своєму телеканалі з черговими провокаційними заявами. Як завжди, місцева влада змовчала... 22 жовтня майже 84-річний геронтократ був заарештований співробітниками столичного СБУ за звинуваченням у державній зраді. Цей сюжет Ф. Турченко завершив так: «Інформація про арешт В. Богуслаєва швидко поширилася в Україні. Коментували всі, але жодних роз'яснень від місцевих владних очільників громадяни не почули. Бо довелося б пояснювати, чому цей українофоб так довго керував важливим оборонним підприємством стратегічного значення, чому кілька десятиліть підряд, не приховуючи своїх поглядів,

підтримував корупційні стосунки з усіма губернаторами області та міськими головами Запоріжжя. І всі вони, незалежно від своїх партійних орієнтацій, охоче йшли назустріч В. Богуслаєву» [С. 387]. За межі області автор спогадів не вийшов, щоб не надати звинуваченням голослівного характеру, але зрозуміло, що ці звинувачення слід адресувати політичному керівництву країни та власникам її економічного потенціалу.

У березні 2023 р. Ф. Турченко поставив три крапки у своїх споминах. Війна триває, але його вже починає турбувати інше питання: якими ми вийдемо з неї? Він дає таку відповідь: «Національний катарсис, очищення нашого народу від скверни меншовартості і внутрішніх суперечностей» [С. 388]. Треба визнати, що це — єдино правильна відповідь.

Надійшла / Received 24.10.2023

Stanislav KULCHYTSKYI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

HOW A CURIOUS YOUNG MAN FROM SOVIET UKRAINE
REALIZED THAT HE LIVES IN A DISTORTED WORLD

Book Review:
Turchenko Fedir. Facing the Challenges of the Era: Memoirs of a Historian
Zaporizhzhia: Helvetyka, 2023. 400 p.